

Het Rood Privilegeboek (2)

Kroonjuweel van de stad

Valentijn Paquay

In de vorige aflevering van Bossche Bladen bekeken we de buitenkant van het Rood Privilegeboek, en vervolgens de opbouw en datering. In deze bijdrage wordt nader ingegaan op een veel besproken afbeelding in het boek: het kruisigingstaferaal. Verder wordt het Rood Privilegeboek vergeleken met privilegeboeken elders.

Boek en plaat

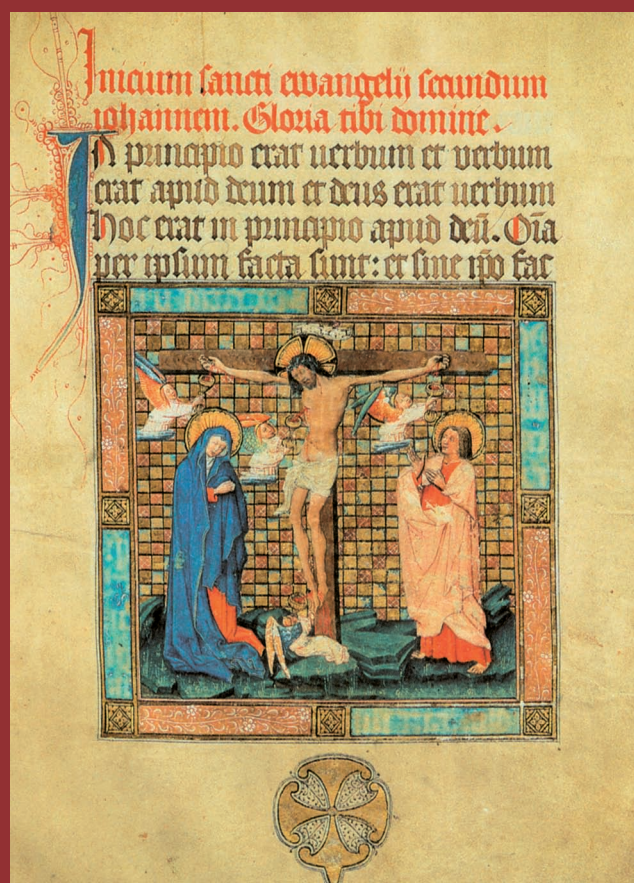
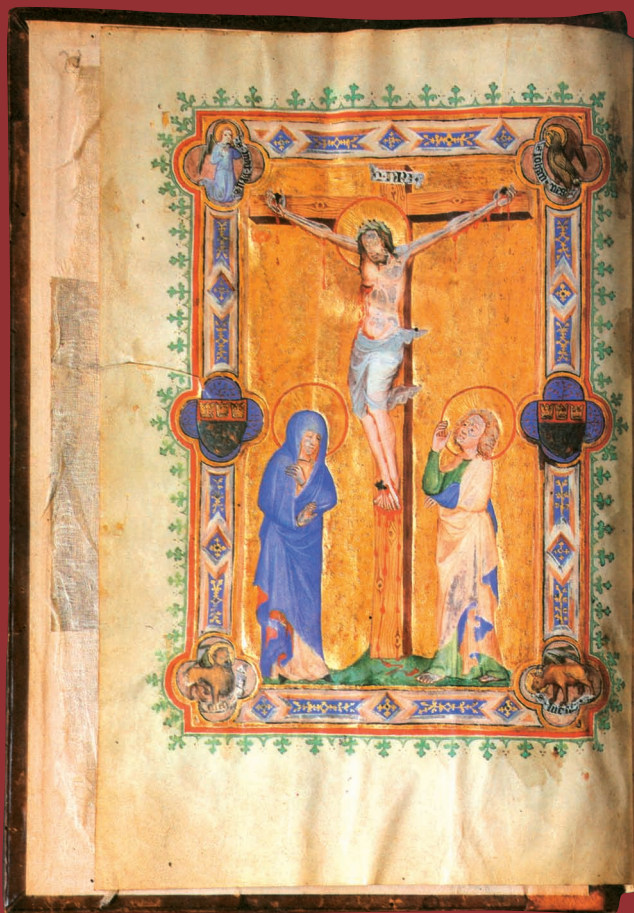
Behalve oorkondenteksten treffen we in het register andere soorten gegevens aan; die werden kennelijk zo belangrijk geacht dat zij in het Rood Privilegeboek moesten staan. In onze ogen soms heel banale dingen, zoals belastingaanslagen, bestuursverkiezingen, steenvoorraden van de stad. Op twee plaatsen komt een bijbelpassage voor. Een keer voorafgaand aan de oorkondenteksten over de volle breedte van de pagina (fol. 3), en nogmaals in het begin van het tweede gedeelte (fol. 56). Beide keren betreft het de aanvangsregels van het Evangelie van Johannes: *In principio erat Verbum/In den beginne was het Woord*. Direct daarmee in verband staat dus de bladzijde met de afbeelding in kleuren en bladgoud van Christus aan het kruis, vergezeld van de moeder Maria en de apostel Johannes. Het geheel is in een kader gezet en omringd met bloemmotieven in de marge. Zo'n afbeelding van Christus aan het kruis is een stereotiep. Altijd bevindt zich onderaan een dergelijke pagina een wijdingskruisje.

Deze zogeheten canonplaat is een probleem apart. De hoofdafbeelding kent een achtergrondschildering bestaande uit een blokpatroon in plaats van een landschap, waarmee het tot het oudere type behoort dat tot in de vijftiende eeuw voortleefde.

Kruisigingstaferaal uit het Bosch Rood Privilegeboek. Identificatie: Utrecht ca. 1430? (OSA 49 fol. 55a verso; foto: Albert Schreurs)

Op kunsthistorische gronden ooit wel eens (zonder argumentatie) gedateerd op ca. 1515, is zij toch zeker beduidend ouder. Nu ligt tussen 1427 en 1472, wellicht omstreeks 1430/40 voor de hand (zie de vorige aflevering). Onderzoek van versierde middeleeuwse

Linksboven: Voorbeeld van een normatief boek/register met blad-vullende canonplaat: 'Eidbuch' Keulen, 1398. (Uit: 'Der Name der Freiheit 1288-1988, Aspekte Kölner Geschichte von Worringen bis heute', Keulen 1988)

Rechtsboven: Canonplaat (Utrecht tweede kwart 15e eeuw) uit een missaal in de schatkamer van de Brugse Sint-Salvator-kathedraal.

Links: Miniatuur uit een eedboek van het Antwerpse kapittel, met overeenkomstige tekstpassage bij het eedformulier: 'Inicium Sancti Evangelii secundum Johannem (..) In principio erat verbum (..)'. Begin 15e eeuw. (Antwerpen, OLV kathedraal, Kapittel-archief)

handschriften heeft duidelijk gemaakt dat er in de ‘Nederlandse’ productie regionale illustratieateliers zijn aan te wijzen. De fijne bloemmotieven in de marge van de pagina komen het meest overeen met wat de Utrechtse boekverluchters in het begin van de vijftiende eeuw vervaardigden. Een fraaie parallel is een canonplaat in het gebedenboek van de Utrechtse bisschop Zweder van Culemborg († 1433), dat terecht is gekomen in Noord-Italië. Ondanks alle verschillen zijn overeenkomsten in thematiek en versiering aan te treffen bij deze Utrechtse ‘Meester van Zweder van Culemborg’ (1424/32?).¹ De randversieringen lijken erop maar zijn niet identiek. Een eedboek van het Antwerpse o.l.v.-kapittel levert een bevestiging van de datering voor de canonplaat, en wel op begin vijftiende eeuw. Een missaal met canonplaat in de Brugse Salvatorkerk komt niet alleen wat weergave en datering (tweede kwart vijftiende eeuw) betreft overeen, maar ook wordt de canonplaat toeschreven aan een Utrechts atelier. Het kruisigingstaferel in het Rood Privilegeboek dateert dus om preciezer te zijn hoogstwaarschijnlijk van het tweede kwart van de vijftiende eeuw.² De plaat is daarmee wellicht ouder dan de bijbehorende teksten.

Het ‘wijdingskruis’ onderaan de pagina, waarop een kruisteken met de duim werd gemaakt, is deels versneden en oorspronkelijk groter geweest. Ook langs andere randen zijn versieringen in de marge weggesneden. Is het hele blad voor een ander, groter boek bestemd geweest? De kleurenafbeelding zelf is behoorlijk beschadigd. Het zou het werk zijn van ‘beeldenstormers’. Wanneer dan wel en waarom? Op wie gaat die bewering eigenlijk terug? Verreyt laat zich in katholieke zin fel uit over deze vernielzucht van na 1629: ‘het zou mij wat waard zijn, den naam van dezen miniatuur-beeldstormer te kunnen noemen’. Wellicht moet toch eerder aan de negentiende eeuw voorafgaand aan Victor de Stuers’ *Nederland op zijn smalst* (1860) – toen historische belangstelling zich op een dieptepunt bevond – dan aan eerdere perioden worden gedacht. Het gebruik van het boek, waar we later op terugkomen, kan ook tot beschadigingen hebben geleid.

Telkens herhaald is de (veroordeeling van de opzettelijke?) beschadiging, maar nooit heeft men zich afgevraagd waarom zo’n afbeelding zich in het Privilegeboek bevindt. De canonplaat in het Bossche stadsprivilegeboek is op zich al een bijzonderheid, wat niemand tot dusver opmerkte. Een kruisigingstaferel is namelijk min of meer standaard in een psalmboek of missaal, waarvan honderden voorbeelden gemakkelijk zijn te geven.³ Parallellen in andere stadsprivilegeboeken doen zich, voorzover

bekend, weinig voor. De canonplaat, vergezeld van een bijbelpassage, geeft het Privilegeboek een semi-religieus karakter. Sint Jan de Evangelist, tezamen met de maagd Maria terzijde van Christus onder aan het kruis, heeft voor Den Bosch een extra lading. Deze apostel en evangeliëschrijver was de patroonheilige van de enige stadsparochiekerk, die een zelfstandig bestaan verwierf in 1413. In die zin kan Sint Jan als stadspatroon worden beschouwd. Geen andere hoofdstad in het hertogdom Brabant kende zo’n paginagrote miniatuur in een stadsprivilegeboek. In dit detail staat Den Bosch niet in een Brabantse traditie. Ook in naburige Hollandse, Utrechtse of Gelderse steden zoekt men tevergeefs naar zo’n kruisigingsplaat. We kennen tot dusver één stad in de buurt waar een parallel is aan te treffen. De stad Keulen – het is niet bekend of de registers verloren zijn gegaan dan wel beschadigd zijn geraakt bij de instorting van 3 maart jl. – bezit een serie registers waarin allerlei besluiten en verordeningen genomen door de raad van de stad werden genoteerd. Zij horen eerder thuis in de categorie afgekondigde verordeningen dan bij vergadernotulen. Deze vorm van optekening is bekend sinds 1321 en vrij compleet overgeleverd. Zij heetten *Eidbücher*/eedboeken, omdat nieuw aangetreden raadsleden daarop de eed aflegden. De nieuwkomers dienden de bestaande wetgeving van de stad, uitgevaardigd door hun voorgangers, te respecteren. In het *Eidbuch* van 1398 bevindt zich een kleurrijke canonplaat, die als een oudere parallel voor Den Bosch kan worden beschouwd.⁴

Deze parallel geeft aan welke rol zo’n afbeelding vervulde in het stadsbestuur. Bij de duiding van de zo wijd verbreide kruisigingstaferelen is de specifieke context (missaal, eedboek e.d.) allesbepalend.⁵ De plaat en daarmee het hele Privilegeboek speelt dus een rol bij het afleggen van de eed. Niet de hertog van Brabant c.q. zijn hoogste vertegenwoordiger, de hoogschout, maar de stadsbestuurders zelf legden hierop de eed af. De eedafllegging was dus een interne aangelegenheid die zich afspeelde binnen het stadhuis. Omdat het volledige schepencollege jaarlijks per 1 oktober wisselde, vond de eedafllegging door de zeven, later negen schepenen ieder jaar plaats. Op de Bossche canonplaat legde iedere schepen de hand, wat in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de slijtage van de kleurenplaat.⁶ In hoeverre een dergelijke aanraking vergeleken kan worden met het zweren op een echt sacraal voorwerp, zoals een relikwief of een evangelieboek, verdient nadere opheldering.⁷ Een vergelijking wat de canonplaat betreft is overigens eveneens te maken met gerechtigheidsstaferelen, zichtbaar voor iedereen in de

schepenzalen van tal van raadhuizen.⁸ Stedelijke eedteksten verwijzen expliciet naar de aanraking van het Heilig Kruis. Er wordt echter nergens gerefereerd aan (het gebruik van) het Rood Privilegeboek.

De eedaflegging bij de Blijde Inkomste in Den Bosch door de hertog op het Rood Privilegeboek is een even hardnekkige als ongefundeerde bewering. Altijd is in die context sprake van een echt evangelie of bijbel, zoals de traditie voorschrijft. Andere argumenten voor het Privilegeboek dan 'lokale traditie' bestaan kennelijk niet; wellicht ingegeven door de (Leuvense) tekst van de Blijde Inkomste uit 1354 op de volgende pagina (fol. 56). Het Rood Privilegeboek dateert in aanleg uit de jaren 1430/40 en bestond zeker niet ten tijde van de komst van de Brabantse

hertogen Johanna en Wenceslas, Anton, Jan IV of Filips van Saint Pol, die allen vóór 1430 aantraden. Sowieso vallen de vier oudste inhuldigingen al af. Theoretisch is de Bourgondische hertog Filips de Goede de eerste die dit Privilegeboek in aanzet kan hebben gekend, toen hij in 1430 aantrad. Anders wordt het hertog Karel de Stoute bij zijn inhuldiging in de zomer van 1466. Nu is het een feit dat zowel Filips als Karel nooit een huldiging in Den Bosch hebben gekend! Zij vallen dus eveneens af. Blijven de landsheren respectievelijk -vrouwen over vanaf Maria van Bourgondië. De gebeurtenissen en ceremonies rond hun Blijde Inkomsten die plaatsvonden tussen 1481 en 1603, zijn daarentegen zo goed gedocumenteerd dat hieruit geen andere dan een negatieve conclusie kan worden getrokken. Geen enkele hertog(in) heeft ooit het Rood Privilegeboek aangeraakt! De canonplaat in verbinding te brengen met de Blijde Inkomste van hertogin Johanna in 1356 is helemaal een historische fictie, die het Nederlandse publiek krijgt voorgeschoteld in het *Vaderlandse Geschiedenisboek*.⁹

Bladvullend cursiefschrift, met versierde en onversierde initialen, soms randversieringen in het 'Rood Statueteboek' van de stad Brussel, 15e eeuw. (Uit: catalogus Museum Broodhuis, Brussel)

Kleuren en ideeën

De middeleeuwer waardeerde en gebruikte kleuren anders dan de tegenwoordige mens. Zo koppelde zich destijds religieuze wereldvisie aan dagelijks gebruik. De Kerk hanteerde nog geen standaard kleurgebruik. Adellijke heraldiek maakte kleurenschema's tot een eigen jargon. Medici werkten met kleurrijke stenen die een eigen uitleg kregen. Sommige kleuren werden als negatief gezien, andere als positief. Tegenwoordig kennen we een 'zwartboek' als misstanden worden aangeklaagd. Rood associëren we nu met gevaar en dus negatief. De middeleeuwer verbond aan 'rood' andere, eerder positieve, gedachten.

Rood en zwart

Bundeling van privileges in een stads(privilege)boek door het (her)afschrijven van charters lijkt een fenomeen dat voor Brabantse steden niet eerder begint dan het midden van de veertiende eeuw. De inrichting van een archiefluis (*stadscommie*) in de Sint-Jan rond 1400 geeft voor Den Bosch een markant startpunt aan. Het Rood Privilegeboek vormt ook in oorsprong de oudste in een reeks van stadsprivilegeboeken die tot in de zeventiende eeuw is voortgezet. De bewaard gebleven Bossche stadsboeken vormen ogenschijnlijk een min of meer gesloten reeks. Toch kennen zij ieder op zich echter een bepaald doel, afhankelijk van intern dan wel extern gebruik, waardoor zij naar inhoud, vorm en uitvoering sterk verschillen. Al deze boeken mogen dus niet op één lijn worden gezet. De integraal opgenomen oorkondeteksten betreffende de positie van de stad c.q. het stadsbestuur vormen het gezamenlijk kenmerk. Nog voor 1500 liet het stadsbestuur nieuwe stads(privilege)boeken vervaardigen waarvan één het *Zwart Privilegeboek* heet en op den duur ook enige status kreeg. Jongere stadsboeken dragen geen opmerkelijke naam meer. Het Zwart Privilegeboek (1485/99), dat een *liber opidi* of stadsboek heet, kunnen we koppelen aan de naam van stadssecretaris Willem van den Bossche. Het is van een geheel andere opzet dan het Rood Privilegeboek, want wel eenzelfde soort perkamenten boekomslog op hou-

ten kern en perkamenten katernen met oorkondeteksten, maar ditmaal overal in cursief uitgeschreven over de volle breedte van de pagina. Het oogde dus niet als een statig boek.

Opmerkelijk is de benaming van het Rood Privilegeboek die verwijst naar de rode kleur van het oorspronkelijke uiterlijk, dat op zijn laatst in 1580 in materiële zin verloren ging en vervangen werd door de huidige luxe uitvoering in leer. Ook andere steden hebben opmerkelijke namen voor hun privilegeboeken, waarbij kleuraanduidingen rood en zwart veelvuldig voorkomen.¹⁰ Utrecht kende het *Rode Boec*, gedateerd voor 1380, dat verloren is gegaan, en nog

Een in groen fluweel gewikkeld manuscript in handen van de Bambergse kanunnik-subdiaken Georg, graaf van Löwenstein. Schilderij van Hans Pleydenwurff, circa 1456. (Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum)

een gelijknamig register uit 1389, al wijkt de inhoud af van een stadsprivilegeboek. Het 'Roodboek van Dordrecht' uit begin zestiende eeuw heet een afschrift naar een ouder exemplaar. Antwerpen noemde zijn belangrijkste oorkondenverzameling *Roodt Fluweel Privilegeboek*. Later is ook sprake van een *Gulden-boeck*. Brussel beschikt over een indrukwekkende collectie. Oude privilegeboeken kregen hier namen mee als *het Boeck metten hare*, *Boeck met de ketinck*, *Groot boeck mette knopen*. Ook hier een Rood, Zwart, Wit en Gouden boek. Dergelijke kleuraanduidingen kwamen eveneens tot bloei bij de achter-eenvolgende registers voor de Brusselse schepenbank: een 'wit, geel, groen, blauw en grauw correctieboek'. Oorkonden over de stad Diest stonden sinds de veertiende eeuw in het *Roodboecken*, terwijl in Vlaanderen de stad Brugge beschikte over een *Rodenboek*.¹¹

Manuscripten die vanwege het uiterlijk in het oog sprongen, werden vaak naar hun gekleurde buitenzijde vernoemd. De vijftiende-eeuwse omslag van het Bossche Rood Privilegeboek zal (donker)rood van kleur zijn geweest al is de precieze aard ervan niet meer vast te stellen. Heeft het Privilegeboek een kleurrijke stoffen (fluwelen) omhulsel gekend, zoals in Antwerpen? Een dergelijk 'kaf' was in de Middeleeuwen de gebruikelijke manier om boeken stofvrij op te bergen, zoals op menig schilderij is te zien. Het is ook van belang te weten dat in de Middeleeuwen 'rood' voor status stond.

Noten

- 1 Zie tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1958), nr. 151 (atelier van Meester van Zweder van Culemborg 1415-1418?). Inmiddels over Utrechtse manuscriptproductie: *Beeldschone boeken. De Middeleeuwen in goud en inkt*, Catalogus Catharijne-convent Utrecht (Zwolle 2009).
- 2 Vgl. A. Korteweg e.a., *Kriezels, aubergines en takkenbossen: randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*, ('s-Gravenhage 1992) 33-55 betreffende Utrecht 1395-1500. Gewezen zij op Den Haag, KB, Handschriften 128 D 29 Gelders (?)/Utrechts missaal 1400/10 en 76 E 2 Zuid-Hollands-Utrechts missaal, ingevoegd gedeelte Delfts 1460/80 met blokachtergrond en kruis (Website, ad Crucification geeft 110 voorbeelden). Het Haarlems Linnenweversmissaal, dat geïdentificeerd wordt als 'Utrechts/Gelders voor 1410' in de kring van de Meesters van Dirk van Delft, kent ook een canonplaat met een vergelijkbare uitwerking.
- 3 Vgl. tevens liturgische handschriften uit de Koninklijke Bibliotheek: *Middeleeuwse manuscripten voor religieus gebruik* ('s-Gravenhage 1983), vooral nrs. 16 (Gelre 14e eeuw), 19 (N.Nld ca. 1450), 38 (Utrecht 1440/50).
- 4 Canonplaat, omringd door evangelisten-symbolen en twee wapenschilden maar zonder wijdingskruis, in *Eidbuch* van de stad Keulen 1398, afgebeeld in: *Der Name der Freiheit 1288-1988* (Keulen 1988) 344 (cat.nr. 3.11).
- 5 Ook een zestiende-eeuws privilegeboek van de Brusselse rederijkerskamer Den Boeck kent een canonplaat, waartegenover eedformulieren voor bestuursleden staan: *Stad in Vlaanderen: cultuur en maatschappij 1477-1787* ed. J. van der Stock (Brussel 1991) 173.
- 6 A. Schuttelaars, 'Alsoo nu Bamisse aenstaende is...': de jaarlijkse vernieuwing van de Bossche schepenbank tot 1580', in: *'s-Hertogenbosch* 5 (1997) 41-53. Vgl. J. van Leeuwen, 'Schepeneden in de Lage Landen, een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003) 112-160.
- 7 J. Koldewey, 'Vanden eedt op het heylige evangelie (...)', in: *Representatie. Kunsthistorische bijdragen over vorst, staatsmacht en beeldende kunst, opgedragen aan Robert W. Scheller* ed. J. Chr. Klamt e.a. (Nijmegen 2004); verkort in: *Bossche Bladen* 6 (2004) 16-22.
- 8 Bij wijze van voorbeeld: het oudst overgeleverd stadsboek van Berlijn bevat een afbeelding van Christus en Maria als symbool van recht en genade; *Das Landesarchiv Berlin und seine Bestände* (Berlijn 1992), voor- en achterbinnenomslag. Het Hamburgse *Rotes Stadtbuch* van 1301 bevat een paginagrote afbeelding met Christus als wereldrechter over uitverkorenen in de Hemel en zondaars in de Hel.
- 9 *Het Vaderlandse Geschiedenisboek* (Zwolle 2003), ad 1350.
- 10 Zie voor methodiek over boekomslagen en kleurgebruik: C. de Mérindol, 'Couleurs de couvertures et continus des livres à la fin du Moyen Age', in: *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* 1991, 212-226; dezelfde, 'Reflexions sur les reliures à la fin de l'époque médiévale. Taxonomie, emblématique et symbolique', in: *Gazette du livre médiéval* 22 (1993) 18-20. Voor kleursymboliek in het algemeen: R. van Uytven, *De zinnelijke middeleeuwen* (Leuven 1998); M. Pastoreau, *Blue, The history of a color* (Princeton 2001); H. Pleij, *Van karmijn, purper en blauw. Over de kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002).
- 11 In Duitse steden zijn onder meerdere voorbeelden met een 'Rood Boek' te vermelden waarvan soms integrale edities bestaan: Keulen, Hamburg, Rostock, Ulm [*Rothbuch*] en Konstanz.